

Lucyna Agnieszka Jankowiak

ORCID [0000-0003-1045-9539](https://orcid.org/0000-0003-1045-9539)

Instytut Sławiści Polkiej Akademii Nauk

Zakład Językoznawstwa

(Warszawa, Polska)

lucyna.jankowiak@ispan.waw.pl

Słownik terminologii lekarskiej polskiej z 1881 roku jako przedmiot badań historyka języka polskiego

Abstrakt

Wiek XIX należy do przelomowego w dziejach polskiej terminologii medycznej. Powstał wówczas, opublikowany w 1881 roku w wyniku licznych dyskusji, głównie środowiska lekarskiego, najważniejszy leksykon krakowski *Słownik terminologii lekarskiej polskiej*. Choć jego terminologia reprezentuje szkołę krakowską, to wpływy innych polskich ośrodków naukowych są w nim również widoczne, ponieważ na ostatnim etapie przygotowań leksykonu krakowscy autorzy słownika konsultowali się z warszawskimi, poznańskimi i lwowskimi lekarzami. Materiał w tym przekładowym słowniku jest różnorodny i nierzadko przekracza granice ówczesnej medycyny. Jest bogatym źródłem dla historyka języka polskiego do badania nie tylko stanu

INFORMACJA O PUBLIKACJI		e-ISSN 2543-702X ISSN 2451-3202		 BRYLANTOWY MODEL OTWARTEGO DOSTĘPU
<p style="text-align: center;">CYTOWANIE</p> <p>Jankowiak, Lucyna Agnieszka 2022: <i>Słownik terminologii lekarskiej polskiej z 1881 roku jako przedmiot badań historyka języka polskiego</i>. <i>Studia Historiae Scientiarum</i> 21, ss. 181–216. DOI: 10.4467/2543702XSHS.22.005.15971.</p>				
OTRZYMANO: 25.01.2022 ZAAKCEPTOWANO: 21.06.2022 OPUBLIKOWANO ONLINE: 26.08.2022	POLITYKA ARCHIWIZOWANIA Green SHERPA / RoMEO Colour	LICENCJA 		
WWW	https://ojs.ejournals.eu/SHS/ ; http://pau.krakow.pl/Studia-Historiae-Scientiarum/archiwum			

polskiej terminologii medycznej w XIX stuleciu (np. liczebności, pochodzenia terminów), terminologii wówczas porządkowanej i uzupełnianej w sposób zorganizowany i świadomy, lecz także – charakterystycznych w niej zjawisk (np. synonimii i polisemii) na tle innych epok w dziejach polskiej terminologii medycznej. Celem artykułu jest nie tylko zrelacjonowanie stanu dotychczasowych badań historycznojęzykowych, lecz także wskazanie możliwości, jakie te badania dają kolejnym badaczom polszczyzny.

Słowa kluczowe: *historia języka polskiego, polska terminologia medyczna XIX wieku, Słownik terminologii lekarskiej polskiej*

Dictionary of Polish Medical Terminology of 1881 as a Research Subject of a Polish Language Historian

Abstract

The 19th century was a groundbreaking period in the history of Polish medical terminology. It was then that the most important dictionary, *Słownik terminologii lekarskiej polskiej* [Dictionary of Polish Medical Terminology], was published in Kraków in 1881 as a result of numerous discussions, mainly within the medical community. Although its terminology represents the Kraków school, the influence of other Polish scientific centers is also evident, because at the final stage of preparing the lexicon the Kraków dictionary authors consulted with medical doctors from Warsaw, Poznań and Lviv. The material in this translation dictionary is diverse and often crosses the boundaries of medicine of the time. It is a rich source for a Polish language historian to study not only the state of Polish medical terminology of the 19th century, e.g. the number and origin of terms, or the terminology which was then arranged and supplemented in an organized and deliberate manner, but also its characteristic phenomena, e.g. synonyms and polysemy, against the background of other periods in the history of Polish medical terminology. The aim of the article is not only to report on the state of historical linguistic research to date, but also to show

the opportunities that this research offers for next researchers of the Polish language.

Keywords: *Polish language history, Polish medical terminology of the 19th century, Słownik terminologii lekarskiej polskiej* [Dictionary of Polish Medical Terminology]

1. Wstęp

W dziejach polskiej terminologii medycznej ważne są dwa stulecia, które uznać należy za przełomowe. Najpierw jest to XVI wiek, w którym dynamicznie rozwijająca się, między innymi pod względem leksykalnym, polszczyzna małymi krokami wkracza do tekstów, które można zaliczyć do ówczesnej odmiany naukowej, chociaż z dzisiejszego punktu widzenia częściej nazwalibyśmy ją popularnonaukową, a przede wszystkim – użytkową. Język polski w wymienionym stuleciu zaczął również pojawiać się w tekstach związanych z ówczesną medycyną, głównie w zielnikach, np. Stefana Falimirza (1534) i przeróbkach tego tekstu autorstwa Hieronima Spiczyńskiego (1542) oraz Marcina Sienika (1568), ponadto w herbarzu Marcina z Urzędowa (1595) i w wydanym już w XVII wieku, ale powstałym jeszcze w XVI stuleciu, zielniku Szymona Syreniusza (1613). Polszczyzna użyta została również w ściśle naukowych dziełach, np. Wojciecha Oczki *Cieplíce* (1578) i *Przymiot* (1581). Pisząc o użyciu języka polskiego w wyżej wymienionych tekstach, mam na myśli również zastosowanie w nich polskiej terminologii medycznej.

Analiza językowa tekstu pierwszego z wymienionych autorów, Stefana Falimirza, *O ziółach i mocy ich* (1534), pozwoliła na wyciągnięcie wniosku o kompletności XVI-wiecznej polskiej terminologii medycznej:

Z badań wynika, że w latach trzydziestych XVI stulecia można mówić nie tylko o bogatym leksykalnie, dobrze wykształconym i sprawnym funkcjonalnie polskim języku medycznym, lecz także o równorzędnym ówczesnemu łacińskiemu językowi medycznemu. Powstały w roku 1534 pierwszy obszerny drukowany polski tekst medyczny – zielnik Stefana Falimirza – uznać można również za pierwszą próbę zebrania i skodyfikowania rozproszonej dotąd polskiej leksyki medycznej. Poziom wykształcenia polskiego słownictwa medycznego we wspomnianym herbarzu,

którego autor nie był lekarzem, dowodzi [...], że musiało ono powstać znacznie wcześniej, skoro Falimirz zdołał za jego pomocą opisać różne działy ówczesnej medycyny (Jankowiak 2015a, s. 85).

Język polski rywalizuje jednak nadal z łaciną, co stwierdzić można jeszcze w XIX wieku. Zmienia się jednak podejście do tworzenia polskiej terminologii, jak również do korzystania z niej przez kolejnych autorów. Przed XIX stuleciem poszczególni autorzy wykorzystywali w swych pracach polską terminologię medyczną, głównie stworzoną przez siebie, bardzo rzadko, zwłaszcza w XVI i XVII wieku, przez swoich poprzedników. Stąd np. frekwencja ponad 70% takich terminów w XVI stuleciu, udokumentowana w epokowym dziele niezwykle pomocnym w badaniach historyka języka polskiego, czyli w *Słowniku polszczyzny XVI wieku*, jest zwykle niska, tzn. od 1 do 3 (wystąpień w tekstach będących źródłem leksyki tego słownika)¹.

Znaczenie XIX wieku w dziejach polskiej terminologii medycznej polega na dalszym wprowadzaniu polszczyzny do tekstów medycznych i dostosowywaniu (w tym tworzeniu) polskiej terminologii medycznej do potrzeb ówczesnej medycyny. Zwłaszcza istotny jest fakt nadażania z nazywaniem nowych desygnatów w tej niezwykle dynamicznie wówczas rozwijającej się dziedzinie nauki. Polszczyzna w przełomowym XIX stuleciu zmagala się nie tylko z wypieraniem z tekstów medycznych łaciny, lecz także – języków zaborców (niemieckiego i rosyjskiego). Problemem dla polskich autorów tekstów medycznych (naukowców i praktyków) były nie tylko germanizacja i rusyfikacja, lecz także dylemat – dotyczący również autorów w XVI wieku (w odniesieniu do łaciny i polskiego)² – czy pisać w języku zrozumiałym (czyli po polsku), czy w językach, które pozwolą na umiędzynarodowienie osiągnięć polskiej wiedzy medycznej (głównie po niemiecku, francusku czy – bardzo powoli – po angielsku). Inną kwestią, chociaż równie ważną, był fakt, że posługiwanie się polszczyzną w jej odmianie naukowej (medycznej) sprawiało niejednokrotnie wiele problemów autorom kształconym w różnych językach na uczelniach na terenie zaborów oraz poza

¹ Jankowiak 2005, s. 315.

² Praca Strusia o pulsie napisana po łacinie zyskała rozgłos. Natomiast dzieło Oczki o syfilisie po polsku nie znalazło już tak wielu odbiorców.

ich granicami. Odczuwali to – jak pisze Teresa Ostrowska – zwłaszcza w pierwszej połowie XIX wieku, redaktorzy czasopism naukowych:

Do obowiązków redaktorów należało m.in. opracowywanie redakcyjne nadesłanych artykułów. Wymagało to nie raz napisania na nowo całej pracy, ponieważ polscy lekarze nie umieli ich pisać. Dlatego też pierwsze polskie czasopisma lekarskie były prawie całkowicie pióra redaktorów lub też składały się, jak „Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego”, z protokołów posiedzeń i wygłoszonych odczytów. Jedynie na Wileńszczyźnie mamy odmienną sytuację, co było wynikiem wysokiego poziomu Uniwersytetu Wileńskiego i jego profesorów. [...] Wielkie trudności, zwłaszcza w pierwszej połowie stulecia, sprawiał redaktorom brak odpowiedniego materiału do druku. Trzeba było pozyskać i wykształcić współpracowników-autorów artykułów. „Tygodnik Lekarski” [...], a także inne czasopisma jak „Medycyna” czy „Przegląd Dentystyczny”, proponowały lekarzom przesyłanie artykułów w surowej formie zobowiązując się do odpowiedniego ich opracowania. Ale nawet i pozornie wykończone artykuły nadesłane do redakcji często wymagały przerobienia, a nieraz nawet napisania na nowo. Wielkie zasługi położył tu Ludwik Natanson, który sam opracowywał nadesłane artykuły (Ostrowska 1973, s. 28–29)³.

Ponadto kwestia różnego stopnia znajomości polszczyzny pojawiała się również wśród wykładowców uczelni, na co zwracano uwagę w okresach, gdy język polski był językiem wykładowym; w konsekwencji unikano zatrudniania wykładowców nieznających polskiego, np. w 1848 roku w Krakowie⁴.

Ogromna rola XIX wieku w dziejach polskiej terminologii medycznej wynika również z faktu, że miało wówczas miejsce zorganizowane, świadome i grupowe działanie (głównie) polskich lekarzy polegające najpierw na zbieraniu, a później porządkowaniu, dotąd występujących w literaturze medycznej polskich terminów medycznych. Zajęli

³ Por. też Ostrowska 1967, ss. 210–211.

⁴ Michalski 1977, ss. 257–258.

się tym krakowscy badacze: Józef Majer i Fryderyk Skobel. A następnie lekarze z ośrodka warszawskiego i lekarze z ośrodka krakowskiego zaczęli nie tylko komentować istniejące terminy, lecz także – proponować nowe, które odzwierciedlałyby stan ówczesnej wiedzy medycznej. W ten sposób powstały dwie szkoły terminologiczne o odmiennym stosunku do (ówczesnej i przyszłej) polskiej terminologii medycznej. Starsza ze szkół, krakowska, bazowała na dawnych terminach, zwłaszcza rodzimych. Natomiast szkoła warszawska dążyła do umiędzynarodowienia polskiej terminologii medycznej, co skutkowało większą liczbą zapożyczeń.

2. Wiek XIX epoką polskich słowników medycznych

Szkoły krakowska i warszawska nie tylko dyskutowały (na łamach prasy medycznej czy w czasie zebrań np. towarzystw naukowych) na temat polskich terminów medycznych, lecz także podjęły prace nad przygotowaniem polskiego słownika medycznego.

2.1. Słowniki szkoły warszawskiej

Prace nad polskim słownikiem medycznym, obejmującym wszystkie działy ówczesnej medycyny, w ośrodku warszawskim zaczęły się nieco później niż w Krakowie. Ostatecznie nigdy drukiem nie wydano słownika, który – przygotowany w rękopisie na przełomie lat 50. i 60. XIX wieku – raz po raz ginął (np. w latach 60. XIX w. w związku z aresztowaniem studenta przepisującego dzieło) i się odnajdywał (w latach 80. XIX w.). Chociaż ostatecznie nie zdecydowano się na publikację przygotowanego leksykonu, polską terminologię medyczną w nim zawartą stosowano podczas wykładów oraz w artykułach zamieszczanych w polskich czasopismach naukowych tego ośrodka. Szkoła warszawska wykorzystywała ją również w dyskusji nad krakowskimi słownikami z 1868 i 1876 (por. niżej) oraz przy pracach i konsultowaniu materiału *Słownika terminologii lekarskiej polskiej z 1881 roku* i *Słownika lekarskiego polskiego z 1905 roku*⁵.

W Warszawie wydano drukiem jedynie słowniki gromadzące terminologię z wybranych działów medycyny, np. w 1884 roku *Słowniczek*

⁵ Jankowiak 2015a, s. 95.

obejmujący nazwy i synonimy psychiatryczne swojskie i cudzoziemskie, dołączone do podręcznika Romualda Płaskowskiego pt. *Psychiatria*, a w 1899 roku – trzyczęściowy słownik anatomiczny Stanisława Krysińskiego (cz. 1: *Nazwy anatomiczne*, cz. 2: *Słownik nazw anatomicznych łacińsko-polski i polsko-łaciński*, cz. 3: *Słownik abecadłony nazw anatomicznych łacińsko-polski z objaśnieniami źródłostowowemi*).

2.2. Słowniki szkoły krakowskiej

Pionierami i filarami tej szkoły byli już wspomniani Józef Majer i Fryderyk Skobel. Ich pierwsze dzieło to opublikowany w Krakowie w 1838 roku *Słownik anatomiczno-fizjologiczny*. Jego pojawienie się zostało bardzo wysoko ocenione przez historyków badających polską terminologię medyczną. Felicja Wysocka uznała datę jego wydania za przełomową w dziejach polskiej terminologii medycznej⁶.

Trzeba tu wyjaśnić, że pojęcie „polskiego słownika medycznego” jest w odniesieniu do XIX-wiecznych słowników medycznych pewnym skrótem myślowym. W każdym z tych leksykonów na pierwszym miejscu są terminy obcojęzyczne. To według nich tworzona jest lista hasel. Dopiero do nich są dopisane polskie odpowiedniki. W przypadku słownika z 1838 roku najpierw są to hasła łacińskie⁷, np. s. 28: „Ablatio *ubyt, ubywanie, spożywanie* t. j. nikienie materji organiczněj w skutku samego życia. Porów. *A p p o s i t i o*”.

Kolejny leksykon, przygotowany przez wspomnianych autorów, został wydrukowany w Krakowie w 1842 pt. *Niemiecko-polski słownik wyrazów lekarskich*. W 1868 Fryderyk Skobel i Aleksander Kremer opublikowali *Słownik łacińsko-polski wyrazów lekarskich*. Po dyskusjach poprawiono go, wzbogacono i wydano ponownie w 1876 pt. *Uzupełnienie słownika łacińsko-polskiego wyrazów lekarskich Prof. Dra F. K. Skobla i Dra Al. Kremera, razem z przekładem polskim wielu wyrazów lekarskich niemieckich, francuskich i angielskich i słowniczkiem wyrazów weterynarskich*. Jego autorami byli Stanisław Janikowski, Aleksander Kremer, Józef Oettinger. Z kolei w 1880 roku wydrukowano *Słowniczek wyrazów psychiatrycznych, obejmujących tłumaczenie polskie wyrazów łacińskich, niemieckich, francuskich i niektórych angielskich* Stanisława Janikowskiego. Leksykon ten poprzedził

⁶ Wysocka 1980; 1994; 2007; 2013.

⁷ Por. też opis tego słownika w Wysocka 2002.

najważniejszy krakowski słownik terminologii medycznej – *Słownik terminologii lekarskiej polskiej* autorstwa Stanisława Janikowskiego, Józefa Oettingera i Aleksandra Kremera wydany w 1881 roku – który będzie przedmiotem szczegółowych rozważań w niniejszym artykule.

2.3. Słowniki medyczne z innych ośrodków

Znaczenie innych ośrodków w tworzeniu słowników było o wiele mniejsze, podobnie jak i ich głos doradczy przy opracowywaniu krakowskiego słownika z 1881 roku. Przykładowo w Poznaniu Teodor Matecki w roku 1860 wydał *Domową apteczkę* z ułożonymi alfabetycznie nazwami środków leczniczych, a we Lwowie ukazał się w roku 1866 słownik gimnastyczny Wojciecha Piaseckiego pt. *Słownictwo gimnastyczne polskie*⁸.

3. *Słownik terminologii lekarskiej polskiej* Stanisława Janikowskiego, Józefa Oettingera i Aleksandra Kremera, Kraków 1881

3.1. Twórcy leksykonu

Na karcie tytułowej *Słownika terminologii lekarskiej polskiej* wymieniono oprócz krakowskich lekarzy: Janikowskiego, Oettingera i Kremera, również ówczesnego prezesa Akademii Umiejętności – Józefa Majera. Jak wynika ze wstępu do leksykonu, konsultował on cały materiał słownikowy. Na tym nie zamyka się lista osób związanych z tworzeniem *Słownika...* z 1881 roku, chociaż wyżej wymieniona czwórka odegrała główną rolę w jego powstaniu. We wstępie przedstawiono jeszcze 32 współautorów, odpowiedzialnych za materiał z różnych działów medycyny:

Z prawdziwą chlubą przytaczam szereg poważnych i znakomych w nauce mężów, którzy z pełną poświęcenia gotowością udzielali światłych wyjaśnień, rozpatrywali podane sobie działy, prostowali je według potrzeby lub uzupełniali. Na czele stoi czcigodny Prezes Akademii Dr. J ó z e f M a j e r, pod którego uznaną powszechnie powagę poddano cały nagromadzony zapas, korzystając z wdzięcznością

⁸ Wierzbicki 1924, s. 169.

z objawianych gruntownych rad i uwag. Pod względem językowym oceniał zbiór cały Prof. filologii porównawczej słowiańskiej, Dr. Lucyjan Malinowski. Dział farmacji i farmakognozy opracował z szczególną pilnością i troskliwością Dr. Mieczysław Dunin-Wąsowicz we Lwowie, a terminologię chemiczną, zwłaszcza szkoły krakowskiej, Prof. Emil Czyrniański; przyczynił się do niej po części także Prof. Julian Grabowski. W innych gałęziach brali znaczny udział: Prof. Maksymilian Nowicki w zoologii; Docent Dr. Izidor Kopernicki w antropologii, Prof. Stefan Kuczyński w fizyce, Prof. Ludwik Teichmann oraz Docent Dr. Henryk Kadyi i Dr. Ludwik Natanson, szczególnie dwaj ostatni, w anatomii opisowej; Prof. Władysław Brodowski w anatomii patologicznej; Prof. Gustaw Piotrowski w fizjologii; Prof. Edward Korczyński i Docent Dr. Stanisław Pareński w patologii szczególnej; Profesorowie: Maurycy Madurowicz i Władysław Tyrchowski w akuszerii i ginekologii; Prof. Lucyjan Rydel w okulistyce; Prof. Antoni Rosner i Dr. Zarewicz w dermatologii i nauce o chorobach wenerycznych; Docent Dr. Alfred Obaliński w chirurgii; Prof. Stanisław Domański w dziale chorób nerwowych i elektroterapii; Prof. Leon Blumenstok i Aleksander Bojarski w medycynie sądowej, Dr. Henryk Goldberg w psychologii; Dr. Bolesław Lutostański w balneologii i higijenie, w tej ostatniej także Docent Dr. Kazimierz Grabowski; Pp. Antoni Littich i Jędrzej Pacuła w weterynaryi; Prof. Władysław Rozwadowski w części technologicznej, a Dr. Teofil Żebrawski w budowniczey. [...] Nie odmówili swęj pomocy zaproszeni do Komisji terminologicznej z łona Towarzystwa lekarskiego Profesorowie: Rydel i Domański, a użyty już przez ś. p. Prof. Janikowskiego kandydat medycyny p. Ryszard Laskowski, z naprężeniem wszystkich sił swoich przyczynił się do spełnienia trudnego zadania wprawnym swym zachodem około

przysposobienia rękopisu pod prasę i przyśpieszenia tudzież doglądania i dopilnowania druku (ss. IX–XI).

Ponadto, na ostatnim etapie przygotowań leksykonu autorzy *Słownika terminologii lekarskiej polskiej* skonsultowali z warszawskimi, poznańskimi i lwowskimi lekarzami ponad 1700 terminów⁹. Tym samym na zawartość materiału w leksykonie z 1881 roku wpływ miały – w różnych proporcjach – dwie najważniejsze (powstałe w XIX wieku) szkoły terminologiczne: warszawska i krakowska. Jak wynika z materiału zawartego w *Słowniku...*, konsultacje z badaczami z wyżej wymienionych ośrodków nie doprowadziły do jednoznacznych rozstrzygnięć, bo do leksykonu wprowadzono kwalifikatory geograficzne: *warsz.* i *lw.*¹⁰

3.2. Budowa słownika

Słownik terminologii lekarskiej polskiej liczy ponad 500 stron, z czego ponad 400 zajmuje część pierwsza (*Tłumaczenie polskie wyrazów łacińskich, niemieckich, francuskich i niektórych angielskich*, s. 1–424), gromadząca pełen zasób polskich terminów umieszczonych jako odpowiedniki haseł obcojęzycznych (oprócz wymienionych w tytule tej części również z rzadka – hiszpańskich). Łącznie haseł obcojęzycznych – ułożonych w jedną listę w układzie alfabetycznym – jest około 20 tysięcy. Bardzo często hasła te mają po kilka polskich ekwiwalentów. Np. I/11 *Affronter*, fr. *chir.* przystosować do siebie (brzeży rany); I/185 *Hydrothionemia* otrucie kwasem siarkowodowym; I/287 *Phlebotomia* otworzenie, nacięcie żyły, upuszczenie krwi z żyły; I/385 *Transpratio*. 1) przeziw (skóry). 2) pocenie się.

Część druga *Słownika...* z 1881 roku (*Przekład wyrazów polskich na język obcy, głównie łaciński i niemiecki*, s. 426–538) wymienia jedynie ulamek polskiej terminologii z części pierwszej, tj. około 9 tysięcy polskich terminów ułożonych alfabetycznie, do których dodano tylko niektóre obce

⁹ Towarzystwo Lekarskie Warszawskie wydało opinię na temat 1595 haseł, a Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu – 132. Nie ma danych na temat liczby skonsultowanych terminów przez ośrodek lwowski. Por. Giedroyc 1919, s. 222; Zamachowska 2006, s. 27.

¹⁰ „Niewyrównaną różnicę w nielicznych szczegółach pomiędzy słownictwem krakowskim a warszawskim uwydatnia w słowniku skrótowe *warsz.*” (*Słownik terminologii lekarskiej polskiej*, s. X). Natomiast nie wiadomo, dlaczego nie ma kwalifikatora dotyczącego Poznania. Być może ośrodek ten ocenił zbyt mało terminów.

hasła, np. II/436 Dentysta. *Odontiatier*, II/439 Dzwonienie w uszach. *Tinnitus aurium*, II/444 Jarzmowa kość. *Zygomaticum os*.

Te dysproporcje między liczbą haseł w obu częściach tak wyjaśniono we wstępie *Słownika*...:

Część druga obejmująca przekład wyrazów polskich na język obcy jest tylko dodatkiem uzupełniającym i odsyłaczem niejako do części pierwszej dla tych, którzyby śladem polskiego wyrazu szukali bliższego wyjaśnienia.

Dla tego opuszczono w niej wyrazy złożone, których znaczenie wynika z samego ich składu, tudzież większą część chemicznych i botanicznych oprócz rodzajowych, a przekład ograniczono z nielicznymi wyjątkami do nazwy najgłówniejszej z zawartych w części pierwszej (s. XI).

3.3. Założenia słownika

W *Przedmowie* zastrzeżono, że *Słownik terminologii lekarskiej polskiej* nie jest kodeksem. Mimo to wielu badaczy w taki właśnie sposób traktuje ten leksykon, podkreślając jego normatywny charakter dla ówczesnych lekarzy¹¹. Normatywność ta wynika nie tylko z zastosowania kwalifikatorów (np. *niewłaściwie*), lecz także – z kolejności prezentowania polskich terminów pod hasłami obcymi. *Słownik*... z 1881 roku uwzględnia też dawne terminy, co pozwala odkryć system kwalifikatorów, czyli jest to po części także słownik historyczny.

[...] nie porywamy się na wydanie kodeksu słowniczego, roszczonego sobie prawo do nieomyślnéj powagi, do czego w prostocie ducha naszego nie mieliśmy ani sił ani śmiałości, lecz do przygotowania zbioru wyrazów, jakie się w języku znajdowały i znajdują, a po części i takich, któreby z należyta oględnością i przezornością zasługiwały na pierwsze polecenie a niekiedy tylko na niewolną od wątpliwości wzmiankę.

Mieliśmy albowiem głębokie o tém przekonanie, że rozwój i urabianie się mowy jest sprawą organiczną, odbywającą się według pewnych spraw wrodzonych, dających się badać, lecz nie narzucać a wymagających téj nieujętej

¹¹ Np. Zamachowska 2006, s. 27.

w jednostajne prawidła swobody, co niekiedy i bezwzględny wężom ścisłej loiki się opiera. [...] Owóż słownik ma być środkiem ułatwiającym i wyzwalającym tę fizjologiczną sprawę swobodnego rozwoju a nie jej hamulcem dostarczając jej niejako odżywczego zasobu. Uczy bowiem codzienne doświadczenie, że przez niebaczną jedynie idą częstokroć w nieusprawiedliwioną zaturę wyborne wyrazy zastępywane gorszymi o wiele a nawet wcale niewłaściwymi; nasuwało się też wśród naszej pracy świeżo spostrzeżenie, iż niejednemu koledze zdawała się pewna nazwa niedorzeczną lub śmieszną dla tego tylko, że mu dotąd była nieznaną; gdy inna, podobna formą i duchem, zyskała jego pochwałę i zatwierdzenie, bo z nią już był oswojony.

Usiłowaliśmy tedy przedewszystkiem gromadzić ten zapas gotowy, stawić go przed oczy czytającej i piszącej publiczności lekarskiej zamieszczając koleją pierwszeństwa te, które zdają się być godniejsze zalety, oznaczając krzyżykiem † przestarzałe lub wyszłe z użycia, a gwiazdką * nowo utworzone, dla przestrogi jedynie, bo nie poczuwaliśmy się do prawa, ani co wykluczać z języka, co w nim jest lub było w rozleglejszym czy ciaśniejszym użyciu, ani też z góry co narzucać i nakazywać (ss. VII–VIII).

Decyzję o wydaniu *Słownika terminologii lekarskiej polskiej*, leksykonu obejmującego wszystkie działy ówczesnej medycyny, podjęto na jednym z posiedzeń Towarzystwa Lekarskiego Krakowskiego już w 1877 roku. Prace nad nim przebiegały w specyficznych warunkach, które określić można jako laboratoryjne, bowiem zakładano, że polska terminologia ze *Słownika...* nie tylko posłuży obecnemu pokoleniu lekarzy, lecz także przyszłym pokoleniom – po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. To założenie zadecydowało o tempie i stopniu dokładności prac nad polską terminologią medyczną, jak również o jej ostatecznym kształcie.

3.4. Zawartość słownika a stan ówczesnej medycyny

Medycyna w XIX wieku bardzo się zmieniała. Do naukowej medycyny wróciła chirurgia. Zarówno z niej, jak i z dotychczasowych jej działów wykształciły się nowe specjalizacje (np. okulistyka, laryngologia). Istniejące już dziedziny (np. patologia, anatomia) rozszerzały swoją wiedzę.

Ponadto w obrębie medycyny niektóre dotychczasowe jej działy usamodzielniały się (np. farmacja), powstawały nowe (np. antropologia) lub stopniowo przechodziły do innego typu nauk (jak weterynaria do nauk rolniczych). Wiele z wymienionych zmian – w okresie wydawania *Słownika...* z 1881 roku – było w różnym stadium: przejściowym bądź finalnym. Świadomość tych zmian mieli zapewne również autorzy *Słownika terminologii lekarskiej polskiej*, pisząc we wstępie:

W obec trudności zakreślania ścisłych granic pomiędzy powinowatemi naukami, niepodobna było uniknąć pewnych przekroczeń w dziedzinę poza lekarską, nie mogliśmy zwłaszcza oprzeć się pokusie zebrania przy tój sposobności wyrażen gimnastycznych, weterynarskich i rzeźniczych celem piśmienniczego ich po raz piérwszy ustalenia (s. X)¹².

Tym samym autorzy zdecydowali się na włączenie do *Słownika...* z 1881 roku terminologii, która nawet w świetle ówczesnej medycyny wybiega daleko poza jej granice, np. z zakresu budownictwa. W omawianym leksykonie na s. XV–XVI umieszczono *Objaśnienie skrótów i znaków*. Obok typowych rozwiązań skrótów, jak np. „kw. *oznaczą kwas*”, znalazły się tam skróty stosowanych w leksykonie różnych kwalifikatorów¹³, np. „posp. *oznaczą pospolicie*”, w tym graficznych, np. „* *oznaczą* (wyraz nowo utworzony)”. Znaczną grupę stanowią tu skróty ponad 40 kwalifikatorów, które nazywam dziedzinowymi, np. *anat.*, *bot.*, *chem.*, *zool.* W samym słowniku kwalifikatorów dziedzinowych pojawiło się nieco więcej, np. *geogr.*, *hdr.* Część kwalifikatorów występuje bowiem w wariantach, co zaznaczono w wyżej wymienionym wykazie, np. *hist.* i *histol.*; *ok.* i *okul.* Zdarzają się jednak kwalifikatory, których wariantywności postaci nie zasygnalizowano, np. *pat.* (w S 1881 jeszcze: *patol.*), *antr.* (w S 1881 jeszcze: *antrop.*). Kolejnym przejawem tej niestaranności w odniesieniu do kwalifikatorów jest ich pomijanie przy typowych przykładach z danej dziedziny nauki, np. przy nazwach związków chemicznych.

¹² Trudno się zgodzić ze stwierdzeniem autorów, że dopiero w *Słowniku terminologii lekarskiej polskiej* pojawiła się polska terminologia weterynaryjna. Odnotowano ją bowiem już w zasobie słowników krakowskich z 1838, 1842, 1868. Terminy weterynaryjne włączono tam do siatki haseł, które tworzą w nich terminy medyczne. Natomiast w leksykonie z 1876 „słowniczek wyrazów weterynarskich” wymieniony został w tytule dzieła (por. wyżej) i stanowi dodatek do zasadniczego słownika.

¹³ Szczegółową charakterystykę kwalifikatorów, zob. Jankowiak 2015a.

4. Historik języka polskiego wobec materiału leksykalnego w *Słowniku terminologii lekarskiej polskiej z 1881 roku*

Polski materiał leksykalny zawarty w *Słowniku...* z 1881 roku jest obfity i na tyle różnorodny, że daje podstawę do wielu badań. Celem artykułu będzie jednak nie tylko zrelacjonowanie stanu dotychczasowych badań historycznojęzykowych, lecz także wskazanie możliwości, jakie te badania dają kolejnym badaczom polszczyzny.

Ze względu na założenia *Słownika terminologii lekarskiej polskiej* możliwe są nie tylko analizy materiałowe (historycznojęzykowe), lecz także – na ich podstawie – formułowanie uwag o charakterze teoretycznym, stanowiących elementy teorii terminu. *Słownik...* był – o czym już wspomniano – tworzony niejako w laboratoryjnych warunkach i dlatego dotychczas powstałe prace na podstawie tego leksykonu zawierają często nie tylko wnioski z charakterystyki polskiego materiału, lecz także zagadnienia teoretyczne, jak np. koncepcję idealnego terminu¹⁴.

Uwzględnienie w badaniach historycznojęzykowych *Słownika terminologii lekarskiej polskiej* pozwoliło przede wszystkim na częściowe przynajmniej wypełnienie luki w badaniach nad polską terminologią medyczną XIX wieku. Dotąd jedynie historycy medycyny¹⁵ informowali o porządkowaniu i uzupełnianiu polskiej terminologii medycznej w wymienionym stuleciu i udziale głównie lekarzy w tym procesie, zwłaszcza z dwóch szkół terminologicznych (krakowskiej i warszawskiej). Jednak dopiero badania historyka języka polskiego pozwoliły szczegółowiej ustalić przebieg – przedstawiony ogólnie we wstępie *Słownika...* – prac nad polskim materiałem leksykonu. A konkretnie: ustalić, jaki faktyczny mógł być udział XIX-wiecznych lekarzy i naukowców¹⁶. Prześledzenie życiorysów zarówno autorów *Słownika...* z 1881 roku, jak i ponad 30 jego konsultantów, pozwoliło ustalić, że niemal każdy z nich zetknął się (w czasie swojej edukacji i / lub pracy zawodowej) z różnymi polskimi systemami nazewniczymi (np. krakowskim i / lub warszawskim) oraz obcymi (oprócz łacińskiego, co zrozumiałe, np. niemieckim czy francuskim).

¹⁴ Jankowiak 2011a; 2011b; 2014; 2015a; 2015b; 2015c; 2016; 2018a; 2018b; 2019; 2020a; 2021; 2022.

¹⁵ Np. Giedroyc 1919.

¹⁶ Jankowiak 2022.

Czyli współtwórcy tego leksykonu z jednej strony mieli różne poglądy na temat kształtu polskiej terminologii lekarskiej, z drugiej – jednocześnie często funkcjonowali (uczyli się, pracowali, pisali itd.) w tych różnych geograficznych odmianach XIX-wiecznego systemu terminologicznego.

Rezultatem konsultacji ze specjalistami z różnych ośrodków było wprowadzenie do *Słownika terminologii lekarskiej polskiej* m.in. kwalifikatorów geograficznych: *warsz.* i *lw.* (por. p. 3.1. oraz cytaty w przypisie 10.). Nie pojawiły się one zbyt często, bo zaledwie przy 3,4% polskich terminów¹⁷, co stwarza pozory, że liczba różnic między regionami w kwestii polskich terminów lekarskich była niewielka. Inaczej to można zinterpretować, gdy stwierdzi się, że kwalifikatory są najczęściej w szeregach synonimicznych składających się nawet z kilku polskich terminów (I/64 *Cerussa* biel ołowiana, [blejwas], węglan ołowiowy zasadowy, *lw.* wodorowęglan ołowiowy; I/27 *Arrière-faix* popiół, części dodatkowe płodu, *warsz.* popłodzie; I/259 *Natrium bicarbonicum* węglan sodowy kwaśny, *warsz.* kwaśny węglan sodu, *lw.* węglan jednosodowy). Wtedy taki procent należy uznać za znaczący. Częściej pojawia się kwalifikator *warsz.* niż *lw.*, co zdaje się potwierdzać większe znaczenie ośrodka warszawskiego niż Lwowa w pracach nad polską terminologią lekarską tego okresu.

Inne zagadnienia, które w różnym stopniu zostały opracowane z wykorzystaniem polskiego materiału ze *Słownika terminologii lekarskiej polskiej* to: synonimia terminologiczna, polisemia terminologiczna, koncepcja idealnego terminu, badania porównawcze polskiej terminologii medycznej drugiej połowy XIX stulecia z XVI- i XX-wieczną terminologią.

4.1. Synonimia terminologiczna

Z powyższych zagadnień najobszerniej została opisana synonimia terminologiczna w *Słowniku...*¹⁸. Są to pierwsze tak obszerne analizy synonimii terminologicznej w ogóle oraz w polskiej terminologii medycznej, wcześniej m.in. przez językoznawców traktowanej po macoszemu. Ich uwagi, zarówno teoretyczne, jak i przy okazji analizy materiałowej, sprowadzały się do wymieniania przyczyn zjawiska (np. nazywanie danego desygnatu przy wyeksponowaniu różnych jego cech; na wczesnym etapie rozwoju terminologii – pojawianie się indywidualnych propozycji

¹⁷ Jankowiak 2022.

¹⁸ Jankowiak 2011b; 2014; 2015a; 2015b; 2015c; 2018a; 2018b; 2019.

różnych autorów; korzystanie z kilku źródeł nazw: języków obcych i rodzimych zasobów; skracanie terminów już istniejących) oraz negatywnej jego oceny jako zjawiska zakłócającego komunikację.

Tymczasem szczegółowa analiza synonimii w *Słowniku terminologii lekarskiej polskiej*¹⁹, przy uwzględnieniu faktu, że leksykon ten był tworzony w specyficznych (laboratoryjnych) warunkach, pozwoliło wysnuć wnioski, że synonimia jest cechą trwałą terminologii. Z kolei analiza genetyczna, strukturalna i znaczeniowa szeregów synonimicznych, jak również analiza relacji między synonimami w szeregach umożliwiła wskazanie cech synonimii terminologicznej końca XIX wieku. Po raz pierwszy określono też wielkość synonimii w ściśle naukowej terminologii medycznej (co prawda tylko dla nazw chorób) – 38,1%²⁰. O skali synonimii w tym okresie świadczy również liczebność szeregów synonimicznych (najczęściej, bo w 65%, są to szeregi składające się z dwóch polskich terminów) oraz budowa terminów wchodzących w skład szeregów (najczęściej – 41,7% – są to szeregi z terminami współnordzennymi, czyli terminami zbudowanymi w oparciu o ten sam rdzeń, np. otrucie, zatrucie; pęcznienie, napęcznienie; puchlina, opuchlina).

Analiza znaczeń terminów, wchodzących w skład szeregów synonimicznych, pokazała, że nazywają one bardzo różne choroby i odnoszą się do wszystkich układów w ciele człowieka. Synonimiczne są zarówno nazwy ogólne, np. etapy choroby ('objaw choroby': objaw, objawy, oznaki, zjawisko, znak, przypadek, przypadki, znamiona choroby, znamię, przypadłość, symptomat), jak i konkretne nazwy (np. 'apopleksja': rażenie, raz, apopleksja, [udar]), ponadto – nazwy nieskomplikowanych urazów (np. 'rana (ogólnie)': rana, rozcięcie, rozdzielenie, rozerwanie) oraz skomplikowane choroby (np. nazwy związane z chorobami układu oddechowego, jak: zapalenie płuc ociekowe, zapalenie płuc opustowe), a także – określenia chorób znanych od dawna (np. nazwy kaszlu: kaszelek, pokaszliwanie, kaszel krótki, kaszel urywany) i chorób niedawno opisanych (np. szczegółowe nazwy zaburzeń psychicznych).

Oprócz synonimii wynikającej z podobnej budowy terminów (synonimia współrdzenna i synonimia słowotwórcza), opisano nowy typ synonimii, tzn. synonimię wtórną, która w przypadku nazw chorób polega na występowaniu w terminach wieloelementowych nazw

¹⁹ Jankowiak 2015a.

²⁰ Jankowiak 2015a, s. 260.

anatomicznych, fizjologicznych czy prostych nazw chorób, których synonimia (w obrębie tych grup) przekłada się na synonimie w nazwach chorób (np. guz i wodniak jądra, guz i wodniak mucha; o błąd przemienny, o błąd kanie przemienne).

Dotychczasowe analizy XIX-wiecznej synonimii terminologicznej dowodzą, że jej przyczyną w większym stopniu były czynniki pozajęzykowe (tradycja) niż językowe. Sugerują również, że niektóre choroby przez stulecia mają zawsze synonimiczne nazwy (np. padaczka)²¹. Wynika z nich również, że XIX-wieczna synonimia terminologiczna w minimalnym stopniu wynika z dyskusji (językowej) różnych ośrodków naukowych współtworzących *Słownik terminologii lekarskiej polskiej*.

4.2. Polisemia terminologiczna

Należy ona do zagadnień jeszcze mniej znanych niż synonimia w terminologii²². Trudności z jej opisaniem wynikają głównie z braku jednolitej teorii tego zjawiska w języku ogólnym, co przekłada się na brak podobnej teorii w terminologii. Językoznawcy i badacze terminologii zgodni są, co do ogólnej negatywnej oceny tego zjawiska, ale w szczegółach już się różnią wydzielając, jak np. Eugeniusz Grodziński²³, złą i dobrą polisemię w terminologii. Kolejne rozbieżności dotyczą m.in. granic polisemii, jej nazywania oraz przyczyn powstawania.

Materiał ze *Słownika terminologii lekarskiej polskiej* umożliwił wstępne badania, dzięki którym wiadomo, że polisemia terminologiczna jest rzadsza od synonimii terminologicznej, co częściowo wynikało również z badań Kai Gostkowskiej²⁴ na XX-wiecznej terminologii biomedycznej. W świetle badań na materiale *Słownika...* zasięg występowania polisemii terminologicznej nie przekracza 2%²⁵. Znaczenia terminów polisemicznych mogą dotyczyć różnych działów medycyny.

4.3. Synonimia terminologiczna a polisemia terminologiczna

Badania XIX-wiecznej synonimii terminologicznej pozwoliły na wskazanie dotąd nieopisanego w literaturze przedmiotu zjawiska przenikania

²¹ Np. Jankowiak 2020b; 2021; Steczko 2002.

²² Jankowiak 2020a.

²³ Grodziński 1986; 1988. Por. też Jadacka 1976, ss. 11–15.

²⁴ Gostkowska 2015.

²⁵ Jankowiak 2020a, s. 195.

się obu zjawisk: polisemiczne terminy wchodzą w skład szeregów synonimicznych istniejących na określenie medycznego desygnatu, (np. kręcz: szyja skośna, szyja krzywa, † k r ę c z; tęzec, kurcz, k r ę c z, skołowacenie). Jest to z punktu widzenia komunikacji bardzo niekorzystne zjawisko. Negatywną ocenę potęguje jeszcze fakt, że nierzadko przynajmniej w jednym z szeregów synonimicznych, w których się pojawiają, są najważniejszymi (głównymi) nazwami danego desygnatu (np. nazwą choroby, jak w przykładzie: gorączka trawiąca: gorączka powolna, gorączka przeciągła, g o r ą c z k a t r a w i ą c a; g o r ą c z k a t r a w i ą c a, * gorączka suchotna).

4.4. Koncepcja idealnego terminu

Jak już wspomiano, warunki powstawania *Słownika terminologii lekarskiej polskiej* pozwalają na budowanie fragmentów teorii terminu. Założenie autorów leksykonu z 1881 roku o ułożeniu polskich terminów w szeregach synonimicznych w określonej kolejności (od najlepszego), pozwoliło odtworzyć cechy takiego – jak go nazywam – „idealnego terminu”²⁶ (nie tylko zresztą XIX-wiecznego, bo przecież zakładano, że polska terminologia ze *Słownika*... będzie używana w bliżej nieokreślonej przyszłości, gdy Polska odzyska niepodległość). Jest on rodzimy (98,4%) o budowie (89,3%) jednowyrazowej lub dwuskładnikowej np. w y p a r c i e, wypieranie; z g ą b c z e n i e k o ś c i, zrzeszotowanie kości, rozrzedzenie tkanki kostnej. Powstał najczęściej (55,1%) na drodze derywacji syntaktycznej. W porównaniu z innymi terminami z szeregu synonimicznego często (41,7%) jest współnordzenny, czyli zbudowany jest na podstawie tego samego rdzenia, co pozostałe terminy w szeregu, np. drżenie głosowe, drganie głosu; stwardnienie kości, * przetwardnienie kości.

4.5. Porównania polskiej terminologii medycznej z drugiej połowy XIX wieku i innych okresów w dziejach tej terminologii

Najpierw trzeba zaznaczyć, że często te badania mają charakter pilotażowy i wymagają pogłębienia (o czym niżej). Jednocześnie nierzadko brak materiału porównawczego z innych (niż XIX stulecie) epok.

²⁶ Jankowiak 2015b.

Zestawienie z materiałem XVI stulecia oraz z pierwszej połowy XX wieku (na podstawie *Słownika lekarskiego polskiego* z 1905 roku) dają wstępny obraz (i są zachętą do dalszych badań) historii polskiej terminologii medycznej. Te sondażowe badania pokazują między innymi skalę niekorzystnych zjawisk w tej terminologii, jak np. synonimii. Zmiany w istocie synonimii, zwłaszcza jej częstsze przekształcenia jakościowe niż ilościowe, które nie prowadzą do jej faktycznej redukcji, a jedynie pozornej (por. niżej) i tym samym wskazują na jej trwałość.

4.5.1. Porównania z XVI-wiecznym materiałem

W literaturze przedmiotu dla XVI stulecia najlepiej opracowany, również metodami statystycznymi, jest materiał leksykalny z zielnika Stefana Falimirza *O ziółach i mocy ich* (Kraków 1534)²⁷, ówczesnego dzieła użytkowego, popularnonaukowego, z ówczesną polską terminologią medyczną o szerszym zakresie użycia niż ściśle naukowa terminologia ze *Słownika...* z 1881 roku²⁸. Zestawianie więc XVI- i XIX-wiecznego materiału oznacza porównanie nierównorzędnych zbiorów terminologicznych. Jednak nawet takie porównania pozwoliły przedstawiony już wyżej wniosek o tym, że synonimia jest cechą trwałą terminologii, uzupełnić o stwierdzenie, że synonimia terminologiczna jest cechą trwałą, ale o różnym nasileniu w zależności od etapu rozwoju terminologii. Uzupełnienie to możliwe było dzięki porównaniu skali synonimii z XVI (31,6%) i XIX wieku (38,1%). Pokazało ono, że dla XIX stulecia jest ona nawet nieco wyższa, co niekoniecznie wynika z zestawiania nierównorzędnych zbiorów terminologicznych. Różnice są bowiem przede wszystkim jakościowe, należące do zjawiska pozornej eliminacji synonimii. Liczba terminów tworzących szereg synonimiczny w XIX stuleciu jest niższa (od 2 do 12) od liczby terminów w XVI wieku (od 2 do 36). Różnice jakościowe są, ale nieco innej natury, w przewadze również w kolejnym okresie (XX wiek, o czym niżej).

Zestawienie z XVI-wiecznym materiałem pokazuje, że dla oceny skali synonimii w XIX stuleciu ważna jest również liczebność szeregów synonimicznych. Dla XIX wieku najczęściej (65%) są to szeregi

²⁷ Jankowiak 2015a.

²⁸ Z materiału zielnika Falimirza ówczesną terminologią medyczną ściśle naukową udało się wydzielić jedynie w odniesieniu do zapożyczeń. Por. Jankowiak 2005, ss. 245–252.

składające się z dwóch polskich terminów, gdy tymczasem w XVI stuleciu były te szeregi dłuższe.

Badania porównawcze XVI- i XIX-wiecznej terminologii medycznej pozwoliły na wstępną charakterystykę polisemii terminologicznej tych dwóch okresów. Jej skala w polskiej terminologii medycznej nie przekracza 6% w XVI wieku i jest większa niż w XIX wieku (około 2%).

Zestawienie danych z obu okresów umożliwiło również ustalenie, że przenikanie się synonimii terminologicznej i polisemii terminologicznej występuje w różnych okresach rozwoju polskiej terminologii medycznej.

4.5.2. Porównania ze *Słownikiem lekarskim polskim* Browicza, Ciechanowskiego, Domańskiego i Kryńskiego z 1905 roku²⁹

Wydany w 24 lata po *Słowniku terminologii lekarskiej polskiej*, *Słownik lekarski polski* jest również krakowskim leksykonem – poprawioną wersją z 1881 roku, opracowaną na tych samych zasadach. Zawiera więc znakomity materiał porównawczy – kolejny „idealny system terminologiczny”. Okres 24 lat pomiędzy opublikowaniem *Słownika terminologii lekarskiej polskiej* i *Słownika lekarskiego polskiego* przyniósł zmiany w polskiej terminologii medycznej związane z jej uzupełnianiem, wynikającym z poszerzania wiedzy medycznej, oraz z poprawianiem (udokonalaniem) terminologii z 1881 roku.

Występowanie w *Słowniku lekarskim polskim* nadal takich zjawisk, jak synonimia i polisemia, pokazuje jak trudno oba te zjawiska wyeliminować z terminologii. W przypadku 76,7% szeregów synonimicznych ze *Słownika...* z 1881 roku są informacje o ich występowaniu nadal w *Słowniku...* z 1905 roku (pod tym samym hasłem obcojęzycznym, pod którym odnotowano je w leksykonie z 1881 roku, chociaż niekoniecznie w tym samym składzie), np. *Cholera asiatica*: S 1881 (I/67) cholera azjatycka, cholera indyjska, cholera epidemiczna; S 1905 (I/84) cholera azyatycka, cholera indyjska; *Mania mitis*: S 1881 (I/239) obłąd łagodny, obłąd markocący; S 1905 (I/293) obłąd łagodny, obłąd markocący, obłąd mrukliwy; *Excrescentia*: S 1881 (I/127) wyrośl, narost; S 1905 (I/153) wyrośl, narośl.

Również porównanie z materiałem *Słownika lekarskiego polskiego* umożliwiło potwierdzenie wniosku, że synonimia terminologiczna jest cechą stałą każdego systemu terminologicznego o różnym nasileniu

²⁹ Jankowiak 2011a; 2011b; 2015a; 2015b; 2016; 2018a; 2018b.

w zależności od etapu rozwoju terminologii. Zestawienie ze *Słownikiem...* z 1905 roku wskazuje na znaczną trwałość synonimii w czasie, gdy polska terminologia medyczna tworzona była w sposób zorganizowany i świadomy, a więc w okresie, kiedy wiadomo było, jakie zjawiska należy eliminować z terminologii, a ciągle – z przyczyn pozajęzykowych – ją utrzymywano. I dotyczy to zarówno zjawiska trwałości całych szeregów synonimicznych, jak i tzw. „idealnych terminów”.

Badania porównawcze pozwoliły również ustalić, jak długo utrzymuje się na pozycji lidera dany termin w szeregu³⁰. Okazało się, że w ciągu 24 lat między opublikowaniem obu leksykonów 67% „idealnych terminów” zachowało swoją pozycję, czyli terminy na pierwszym miejscu w szeregu synonimicznym się nie zmieniły (np. *Phthiriasis*: S 1881 (I/ 289) i S 1905 (I/372) choroba wszawa, wszawica; *Cynanche*: S 1881 (I/88) i S 1905 (I/110) zapalenie gardła, † ślinogorz; *Ulcus syphiliticum*: S 1881 (I/392) wrzód kilowy, wrzód syfilityczny, wrzód przymiotowy; S 1905 (I/504) wrzód kilowy, wrzód przymiotowy), co świadczy o znacznej stabilności tych nazw i trafności wyboru dokonanego przez autorów *Słownika...* z 1881 roku. Z drugiej strony, towarzyszy temu niekorzystne zjawisko podtrzymywania (nieeliminowania na większą skalę) synonimii w leksykonie z 1905 roku.

Z kolei zmiany, jakie zachodzą na pozycji „idealnego terminu” (29%), polegają głównie na wyborze na ich miejsce nowych terminów, najczęściej (55%) nieobecnych w *Słowniku...* z 1881 roku (np. *Oxyecola*: S 1881 (I/274) słuch za ostry, słuch przyostry; S 1905 (I/350) przeczulica słuchu), rzadziej (około 45%) nowy „idealny termin” to określenie odnotowane w szeregu z 1881 roku (np. *Gastralgia*: S 1881 (I/154) ból nerwowy żołądka, nerwoból żołądka, rwa żołądkowa; S 1905 (I/182) nerwoból żołądka, rwa żołądkowa).

4.6. Terminologia chemiczna w *Słowniku terminologii lekarskiej polskiej*

Chociaż dzieje polskiej terminologii chemicznej w literaturze przedmiotu należy uznać za dobrze opisane³¹, to jednak materiał zawarty w *Słowniku...* z 1881 roku był w stanie uzupełnić historię tej terminologii³².

³⁰ Jankowiak 2018b.

³¹ Np. Bąk 1984; Mierzecki 1988; Biniewicz 1992; 1998; 2002.

³² Jankowiak 2016.

Również w dziejach polskiej terminologii chemicznej można wyróżnić dwie szkoły terminologiczne (krakowską i warszawską). Powstały one w pierwszej połowie XIX stulecia i jako że ich istnienie było zjawiskiem niekorzystnym, od lat 70. XIX wieku próbowano różnice między nimi zlikwidować. Ostatecznie propozycja zmian przedstawiona przez Emilianą Czyrniańskiego w 1881 roku usunęła większość różnic terminologicznych między szkołami. Od tego roku terminologie szkoły krakowskiej i warszawskiej różniły się jedynie nazwami kwasów, co zlikwidowano uchwałą Akademii Umiejętności z 1901 roku.

Z literatury przedmiotu wynika, że od lat 50. XIX wieku do 1901 roku funkcjonowały dwie wersje polskiej terminologii chemicznej – krakowska i warszawska – a pierwsze zestawienia różnic między nimi zostały opracowane dopiero na przełomie XIX i XX stulecia przez Antoniego Grabowskiego i niezależnie od niego przez Bronisława Radziszewskiego. Jednak analiza materiału ze *Słownika terminologii lekarskiej polskiej* dowodzi, że takiego zestawienia terminologii krakowskiej i warszawskiej dokonano już w 1881 w tym leksykonie. Chociaż trzeba pamiętać, że zawarta tu terminologia podporządkowana jest medycynie i dotyczyła niemal wyłącznie nazw pierwiastków i związków chemicznych. Według wstępu do *Słownika...* z 1881 nad opracowaniem terminologii chemicznej w słowniku czuwał główny przedstawiciel szkoły krakowskiej, wspomniany już Czyrniański, a pomagał mu Julian Grabowski.

Z oglądu polskiego materiału w tym leksykonie wynika, że polska terminologia chemiczna odznaczała się wówczas znaczną synonimicznością (75,4%). Przy polskich terminach chemicznych tworzących szeregi synonimiczne najczęściej pojawiał się kwalifikator geograficzny *warsz.* (np. I/363 *Strychninum* strychnin, *warsz.* strychnina), a – znacznie rzadziej – *lw.*³³ (np. I/104 *Dreifach-Chlorantimon* trójchlorek antymonu, *lw.* chlorek antymonawy).

Z kolei porównanie hasel chemicznych ze *Słownika terminologii lekarskiej polskiej* z późniejszym zestawieniem różnic szkoły krakowskiej i warszawskiej autorstwa Antoniego Grabowskiego (1900) wskazuje, że autor ten częściej proponował terminy, które w *Słowniku...* z 1881

³³ W *Słowniku...* z 1881 roku nie ma kwalifikatora oznaczającego termin krakowski. Z założenia bowiem wszystkie terminy bez kwalifikatora geograficznego (*warsz.* czy *lw.*) są krakowskie.

można uznać za krakowskie. A zestawienie z materiałem z kolejnego słownika, *Słownika lekarskiego polskiego* z 1905 roku, opublikowanego już po ogłoszeniu przez Akademię Umiejętności (1901) obowiązującej polskiej terminologii chemicznej, pokazuje, że chociaż zrezygnowano z kwalifikatorów geograficznych znajdują się tam polskie terminy chemiczne w szeregach synonimicznych, nierzadko o składzie identycznym jak w *Słowniku...* z 1881. Porównanie to udowadnia, że także polska terminologia chemiczna zmagala się bezskutecznie ze zjawiskiem synonimii.

4.7. Inne (ogólne) wnioski z badań nad terminologią *Słownika terminologii lekarskiej polskiej*

Prace nad wyżej opisanymi zagadnieniami na podstawie *Słownika...* z 1881 roku pozwoliły również wyciągnąć inne wnioski, np. o przewadze rodzimych terminów w polskiej terminologii medycznej drugiej połowy XIX wieku. Wśród szeregów synonimicznych (dotyczących nazw chorób) z tego leksykonu 94,3% terminów jest rodzimych.

4.8. Postulaty badawcze

Mimo powstałych kilkunastu opracowań (głównie polskiej terminologii medycznej) na podstawie materiału ze *Słownika terminologii lekarskiej polskiej*, nadal dla historyka języka polskiego jest on inspiracją do różnorodnych badań. Charakteryzowano dotąd głównie nazwy chorób, warto więc zbadać także nazwy z innych działów medycyny.

4.8.1. Kontynuowanie dotychczasowych badań

Wśród tematów wymagających rozwinięcia dotychczasowych badań jest zjawisko przenikania się synonimii i polisemii terminologicznej. Ważne jest także przygotowanie na podstawie *Słownika terminologii lekarskiej polskiej* pełnej charakterystyki polisemii terminologicznej drugiej połowy XIX wieku, między innymi z uwzględnieniem stopnia wpływu polisemii z obcych terminologii medycznych, ponadto – skomplikowanego procesu zależności znaczeń terminologicznych (z tej samej nauki lub / i innych nauk) i nieterminologicznych (z języka ogólnego i / lub gwar), czyli swoistej piętrowości polisemii. Byłby to przyczynek do teoretycznych rozstrzygnięć na temat granic polisemii terminologicznej, co pozwoliłoby między innymi na jednolitą ocenę polisemii (np. bez podziału na

dobrą i złą) oraz np. na ustalenie statusu tych samych terminów występujących w terminologiach różnych nauk, jak przykładowo nazw chorób ludzkich, zwierzęcych i roślinnych.

4.8.2. Nowe zadania badawcze

Nowe zagadnienia do opracowania na podstawie *Słownika terminologii lekarskiej polskiej* to między innymi charakterystyka terminologii poszczególnych działów medycyny znanych od dawna (np. anatomia) i nowych (np. okulistyka). Zwłaszcza analiza terminów anatomicznych z leksykonu z 1881 roku, pozwoliłaby na kontynuowanie badań nad ich historią oraz prace porównawcze z materiałem wcześniejszym znakomicie udokumentowanym w pracach Felicji Wysockiej³⁴.

Warto dokonać porównania ustaleń na temat XIX-wiecznej polskiej terminologii medycznej z materiałem z drugiej połowy XX stulecia. Konieczne jest zbadanie, np. skali i natury synonimii terminologicznej oraz polisemii terminologicznej, co jednak nie zawsze będzie łatwe, bo – mimo istnienia opracowań – często brak w nich danych materiałowych (głównie na temat polisemii terminologicznej) i liczbowych³⁵.

Słownik terminologii lekarskiej polskiej jest źródłem terminologii różnych nauk, które rozwijały się dzięki medycynie (np. chemia, weterynaria). Ponadto pojawiają się tu echa dawnych nauk powiązanych z medycyną, jak alchemia, np. I/26 *Argentum* srebro; *u alchemików*: księżyc; I/356 *Stannum* cyna. *U Alchemików*: jupiter.

Oddzielną kwestią, która dzięki przebadaniu na materiale *Słownika...* z 1881 może stać się podstawą do rozstrzygnięć o charakterze teoretycznym, jest obecność terminów z zakresu prawa, np. I/33 *praw.* obejrzenie, oględziny, sprawdzenie naoczne, I/41 *praw.* niezdolność do pracy zawodowej, niezdolność zawodowa, I/101 *praw.* rozrządliwy, mający prawo rozrzadzania (osobą i majątkiem), I/128 *praw.* świadectwo lekarskie (usprawiedliwiające nieobecność w sprawie urzędowej), I/281 *praw.* sąd karzący, sąd karny, I/311 *praw.* morderstwo rozbójnicze. Wprowadzenie do leksykonu lekarskiego elementów terminologii prawniczej zwraca uwagę na niezauważane dotąd w literaturze zjawisko przenikania się terminologii odległych od siebie. Pokazuje też kolejny problem

³⁴ Wysocka 1980; 1994; 2007; 2013.

³⁵ Por. np. Musiołek-Choiński 1986, Kacprzak 2000.

do rozwiązania. Z jakim bowiem zjawiskiem językoznawca (w tym historyk języka polskiego) ma do czynienia: z homoniemią terminologiczną (zupełnie zresztą niezbadaną) czy polisemią terminologiczną? Czyli, czy jest to ten sam termin funkcjonujący w dwóch różnych terminologiach (medycynie i prawie), czy są to dwa terminy, ewentualnie zdefiniowane nieco inaczej z perspektywy każdej z dziedzin.

Podobne kwestie do rozstrzygnięcia są w przypadku terminologii opatrzonej kwalifikatorem *wojsk.* i najczęściej dotyczące działu określanego dziś mianem medycyny wojskowej, np. I/16 *wojsk.* ambulans, szpital wojskowy ruchomy, szpital wojskowy przenośny, I/37 *wojsk.* * nosiciel opatrunków, * opaskowy, I/102 *wojsk.* lekarz dywizyjny, I/202 *wojsk.* orzeczenie o utracie zdatności (do służby wojskowej), I/217 *wojsk.* wysyłka chorych, I/218 *wojsk.* pomoc lekarska polowa.

Wspomniana już w punkcie 4.8.1. ocena polisemii terminologicznej wynika również z kwestii granic nauk. *Słownik terminologii lekarskiej polskiej* pokazuje pewną płynność granic między różnymi naukami. Niektóre nauki w tym stuleciu się usamodzielniają jak np. farmacja czy weterynaria, która dodatkowo przechodzi do nauk rolniczych. Chociaż autorzy (jak pisali we wstępie, por. wyżej cytaty w p. 3.4.) mają świadomość szerszego zasięgu tematycznego swego leksykonu, to jednak uznali związki między tymi naukami za tak silne, że trzeba było jeszcze ich terminologię ująć w *Słowniku...* z 1881 roku (a nawet jeszcze w leksykonie z 1905 roku). Z punktu widzenia niektórych propozycji ocen takich zjawisk, jak polisemia terminologiczna jest to kwestia kluczowa. Część z takich propozycji (przy stosowaniu odmiennego nazewnictwa) zakłada, że polisemię terminów, których znaczenia dotyczą odległych nauk można uznać za dopuszczalną, nieprzeszkadzającą w komunikacji, natomiast, gdy dotyczy tej samej terminologii – za niewłaściwą³⁶.

Każda z reprezentowanych w *Słowniku...* z 1881 roku terminologii warta jest zbadania, bo może się okazać, jak w przypadku polskiej terminologii chemicznej, że materiał z tego leksykonu stanowi nieznaną dotąd ogniwo w ich rozwoju. Warto więc opisać bogato poświadczoną w *Słowniku...* polską terminologię weterynaryjną (np. I/48 *wet.* wybuch choroby stadnej, I/88 *wet.* konował, I/108 *wet.* ściana kątna

³⁶ Np. Grodziński 1986; 1988; Jadacka 1976.

kopyta (u konia), I/242 *wet.* rozwierało pyska, I/378 *wet.* nauka leczenia zwierząt, weterynaryja), przygotowaną przez Antoniego Litticha i Jędrzeja Pacułę.

W *Słowniku terminologii lekarskiej polskiej* licznie reprezentowana jest terminologia nowej nauki – antropologii. Już na pierwszy rzut oka widać, że terminologia ta odzwierciedla zagadnienia badane wówczas na ziemiach polskich najczęściej, antropometrię, a zwłaszcza tzw. kranioometrię³⁷, np. I/43 *antr.* średnica skroniowa, I/128a *antr.* powierzchnia zewnętrzna czaszki, I/188 *antr.* głowa wysoka, I/ 235 *antr.* wielkogłowy, wielkogłów, I/295 *antr.* śródlicze, I/365 *antr.* głowa przykrótka, głowa przykrótsza; I/63 *antr.* głowomierz.

Śledzenie kształtowania się polskiej terminologii antropologicznej (już od lat 40. XVIII wieku do 1918 roku) jest ciekawym polem badawczym, co pokazały artykuły dwóch badaczek, Joanny Nowak i Katarzyny Wrześcińskiej³⁸. Wskazały one nie tylko na typowe cechy kształtującej się terminologii (np. brak konsekwencji w stosowaniu terminów, pewna dowolność nazewnictwa powodująca wieloznaczność, synonimiczność, nieprecyzyjność pojęć), które historyk języka polskiego obserwuje również w początkach rozwoju innych terminologii, lecz także zwróciły uwagę na specyficzne polityczne uwarunkowania powstawania tej terminologii (np. brak jednolitego kształcenia w języku polskim w tej dziedzinie). Jednocześnie obie autorki wskazały, że w piśmiennictwie tej nowej dziedziny nauki już od XIX wieku pojawia się refleksja nad istniejącymi – jak pisze Katarzyna Wrześcińska – „nieścisłościami terminologicznymi” i następuje „podjęcie prób przyporządkowania poszczególnym nazwom konkretnego znaczenia”³⁹.

W *Słowniku terminologii lekarskiej polskiej* (1881) obecna jest również terminologia związana z budownictwem, np. I/56 *bud.* kanał, spust, ściek, I/57 *bud.* kanalizacja, zaopatrzenie w kanały, I/119 *bud.* międzypiętrze, I/131 *bud.* pruska ściana, I/211 *bud.* * kotłownia, grzalnia. Jednym z twórców „części budowniczej” zawartej w słowniku (por. s. X)

³⁷ Por. Wrześcińska 2021a.

³⁸ Por. np. Wrześcińska 2021a; 2021b; Nowak 2021a; 2021b. Uwagi obu badaczek, co warte podkreślenia, niezwiązanych z językoznawstwem, bowiem są one z wykształcenia historykami, stanowią dla historyka języka polskiego wartościowe źródło wiedzy o początkach polskiej terminologii antropologicznej.

³⁹ Wrześcińska 2021b, s. 11. Por. dla początku XIX wieku: Nowak 2021a, s. 2.

był Teofil Żebrawski, między innymi architekt, matematyk, twórca *Słownika wyrazów technicznych dotyczących się budownictwa* wydanego w Krakowie w 1883 roku, który w wersji rękopiśmiennej nosi tytuł *Słownik budowniczy*⁴⁰. Niezwykle ciekawe byłoby ustalenie, jakie są powiązania między materiałem Żebrawskiego w *Słowniku...* z 1881 i jego leksykonu z 1883 roku (ewentualnie również z jego rękopisem).

Na tym jednak, jak informują kwalifikatory, bogactwo terminologii różnych nauk w *Słowniku terminologii lekarskiej polskiej* się nie kończy, a co za tym idzie, postulat badania terminów rozciąga się również na te dziedziny. A są to:

a) Farmacja (np. I/43 *fm.* biszkopt, I/76 *fm.* powidelka, słodycze, konfekt, I/88 *fm.* biegun, tłuczek, I/99 *fm.* wytrawiać, I/165 *fm.* ziarenko, maczek, I/197 *fm.* części składające lek, I/274 *fm.* bania chemiczna), aptekarstwo (np. I/133 *apte.* pęk, zawierający w sobie 12 imin) farmakognozja (np. I/14 *fmk.* migdał, I/18 *fmk.* skrobia, [krochmal, † reżydło], *warsz.* maczka, I/176 *fmk.* ziele, ziółka). Działy te opracował w słowniku z 1881 roku Mieczysław Dunin-Wąsowicz związany ze Lwowem.

b) Psychologia. Terminologię tej nauki przygotował dla *Słownika...* z 1881 roku Henryk Goldberg, np. I/25 *psych.* przyswajanie wyobrażeń, I/32 *psych.* wzburzenie, I/156 *psych.* uczucie, I/175 (†) jasnowidzenie, I/189 *psych.* jaźń, I/206 *psych.* rozsądek, I/277 *psych.* pisanie wadliwe, I/338 *psych.* kres świadomości). Wnioski z jej analizy warto zestawzić z książką Adrianny Seniów o współczesnym słownictwie psychologicznym⁴¹.

c) Botanika, np. I/4 *bot.* jodla, I/89 *bot.* ostrzeź lekarski, I/396 *bot.* pokrzywa.

d) Zoologia. Terminologia tej dziedziny została przygotowana przez Maksymiliana Nowickiego, np. I/6 *zool.* pluskwa, I/29 *zool.* glista ludzka, I/53 *zool.* bawół, I/173 *zool.* ssawka, I/232 *zool.* miętus, I/242 *zool.* mulosiel (z ogiera i oślicy).

e) Gimnastyka, np. I/4 *gimm.* zeskoczyć w rozkroczu skulonem, I/36 *gimm.* brzusiec, I/210 *gimm.* chwyt dłoniowy, I/211 *gimm.* skok małpi w przewrotce, I/226 *gimm.* drabina skrzydlata, ostrzew, I/389 *gimm.* gimnastyk. Ciekawe byłoby między innymi ustalenie, jakie są powiązania

⁴⁰ Rękopis dostępny jest w Bibliotece Cyfrowej Politechniki Śląskiej.

⁴¹ Seniów 2017.

materiału z leksykonu z 1881 z wcześniejszym (z 1866 roku) słownikiem gimnastycznym Wojciecha Piaseckiego (*Słownictwo gimnastyczne polskie*).

f) Fizyka. Jej terminologię zebrał Stefan Kuczyński, np. I/7 *fżk.* achromatyczność, I/76 *fżk.* przewodnictwo, I/113 *fżk.* elektroda, I/165 *fżk.* stopniowiec, I/312 *fżk.* odbicie się światła.

g) Geologia, np. I/14 *geol.* pokład napływowy, pokład naniesiony, I/99 *geol.* pokład potopowy.

h) Górnictwo, np. I/173 *górn.* rozbijanie mineralów (w kopalniach i kamieniołomach), I/332 *górn.* rozsadzanie, I/361 *górn.* sztolnia, podkop. Przy analizach materiałem porównawczym mogłaby być monografia Stanisława Gajdy o polskiej terminologii górniczej⁴².

i) Hutnictwo, np. I/144 *hutn.* topnik, top, I/162 *hutn.* materyjały do wyrobu szkła, I/210 *hutn.* mulek z komór, I/294 *hutn.* tłuczka, tłucznia, tłuczarnia, stępa do tłuczenia rudy, I/320 *hutn.* prażenie, I/334 *hutn.* miał.

j) Technologia. „Część technologiczną” – jak napisano we wstępie – nadzorował Władysław Rozwadowski, np. I/3 *tchn.* odczyszczenie kwasami, I/4 *tchn.* odpad, odpadek, I/125 *tchn.* układ odprowadzający, cewy odprowadzające (kał itd.), I/203 *tchn.* nawodnianie, I/211 *tchn.* kamień panwiowy, kamień kotłowy.

Pozostałe przykłady to pojedyncze terminy dotyczące filozofii (np. I/76 *filoz.* isty, istny, ujętny), geografii (np. I/38 *geogr.* kotlina), mineralogii (np. I/153 *miner.* złożo), meteorologii (np. I/18 *meteor.* deszczomiar, I/204 *meteor.* linija równego ciśnienia powietrza, I/204 *meteor.* linija równej ciepłoty zimowej, I/204 *meteor.* linija równociepna, I/262 *meteor.* opad). Trudno postulować ich całościowe badanie na podstawie *Słownika terminologii lekarskiej polskiej*. Być może jednak, np. dla historii pojedynczych terminów, informacja o ich poświadczeniach w drugiej połowie XIX wieku stuleciu będzie ważna.

Oprócz charakterystyki każdej z terminologii wyżej wymienionych dziedzin nauki, należy również wskazać, co jest w nich wyjątkowe, a co podobne do innych terminologii tego okresu. Już z powyższego zestawienia przykładów terminologii tych nauk wynika np. wnioski o obecności synonimii terminologicznej.

Kolejnym zagadnieniem wartym podjęcia z uwzględnieniem materiału ze *Słownika...* z 1881 roku jest ustalenie, jakie były zależności między wprowadzeniem do niego jakiegoś polskiego terminu medycznego

⁴² Gajda 1976.

a faktycznym użyciem tego terminu w tekstach epoki, np. w prasie medycznej i / lub publikacjach naukowych w XIX wieku. Istnienie rozbieżności między tymi źródłami dowodzi analiza poświadczeń terminu „padaczka”⁴³. W *Słowniku terminologii lekarskiej polskiej* wystąpił on w szeregu synonimicznym na ostatnim miejscu (I/120 *epilepsyja, choroba św. Walentego, wielka choroba, † padaczka*), a więc terminu najmniej polecanego przez autorów tego leksykonu. W dodatku dodano do niego kwalifikator graficzny, oznaczający termin przestarzały lub taki, który wyszedł z użycia. Ta ocena autorów leksykonu jest zaskakująca z kilku powodów. Termin „padaczka”, poświadczony już w słownikach i tekstach medycznych od XVI stulecia, został odnotowany także w XIX-wiecznych leksykonach medycznych: z 1842 roku (s. 21: *padaczka, rzucawka, wielka choroba, choroba św. Walentego*), z 1868 roku (s. 208: *padaczka, paduch, padlica, rzucawka, wielka choroba, choroba św. Walentego*). Również później, tzn. w *Słowniku lekarskim polskim* z 1905 roku (I/146 *padaczka, epilepsyja*), pojawił się bez kwalifikatora i na pierwszym miejscu w szeregu synonimicznym. W XIX wieku różne opracowania medyczne wyraźnie częściej niż inne synonimy tego terminu (np. epilepsyja) stosują nazwę „padaczka”. Warto więc prześledzić losy pojedynczych polskich terminów różnie klasyfikowanych przez zastosowanie przy nich podobnych kwalifikatorów lub / i usytuowanie ich w szeregu synonimicznych na określonym miejscu, by stwierdzić, jak to przekłada się na rzeczywiste użycie tych terminów w ówczesnych tekstach, a zwłaszcza tekstach medycznych.

Na tle dyskusji między lekarzami z różnych ośrodków, współpracujących przy układaniu materiału leksykonu z 1881 roku, warto przeanalizować, jakie, tzn. z jakiego regionu / z jakich regionów, nazewnictwo prezentuje ten leksykon.

Słownik... z 1881 (w porównaniu z leksykonem z 1905 roku) daje również pewną możliwość prześledzenia różnic fonetycznych i ortograficznych w tym okresie.

4.8.3. Propozycje badań dla specjalistów innych niż historyk języka polskiego

Mimo że celem punktu 4. było wskazanie, jakie badania umożliwił historykowi języka polskiego (po części także historykowi terminologii) polski materiał leksykalny zawarty w *Słowniku terminologii lekarskiej polskiej*,

⁴³ Jankowiak 2021.

trudno nie dostrzec i nie wskazać, że również specjaliści z innych dziedzin nauki znajdą tu tematy dla siebie. Jest to przede wszystkim badanie obcej terminologii (zwłaszcza jej źródeł) przez historyków innych języków: łaciny, niemieckiego, francuskiego, angielskiego i – w ograniczonym stopniu ze względu na wielkość materiału – hiszpańskiego.

Materiał leksykalny, jak również różne nawiasowe dopowiedzenia przy terminach (głównie polskich), mogą być pomocne przy badaniu historii różnych nauk (działów medycyny czy nowych nauk – por. kwalifikatory dziedzinowe w *Słowniku...* z 1881 roku) i określeniu, jaki etap ich rozwoju odzwierciedla *Słownik terminologii lekarskiej polskiej* (por. pojedyncze terminy alchemiczne czy filozoficzne). Zawarta w tym leksykonie terminologia daje też podstawę do dyskusji na temat granic między naukami, zwłaszcza tymi, które w XIX stuleciu oddzielają się od medycyny czy się z niej wylaniają.

Historycy medycyny na podstawie przedstawionej w leksykonie terminologii mogą zbadać zarówno poziom zawartej w nim wiedzy medycznej, jak i ocenić, na ile słownik odzwierciedla stan faktyczny medycyny przelomu lat 70. i 80. XIX wieku. Jest to możliwe między innymi na podstawie dodatkowych (bardzo krótkich) informacji zawartych w leksykonie, bowiem przy niektórych terminach (polskich lub obcych) w *Słowniku...* pojawiają się w nawiasach nazwiska różnych naukowców (np. Broca: I/245 *Mesaticephalia* (B r o c a)⁴⁴ *antr.* głowa pośrednia, średniomiarowa; Bazina: I/28 *Arthritide*. fr. (B a z i n) wysypka dnawa)⁴⁵ lub informacje o przyrządach (np. o butelce lejdejskiej, czyli odkrytym na początku XVIII wieku pierwszym kondensatorze: I/27 *Armatura*. 1) zbroja. 2) *fzżk.* uzbrojenie (np. w butelce lejdejskiej, w magnezie itp.)⁴⁶ czy metodach operacyjnych, zabiegowych (np. I/34 *Auslöffeln*. n. wyskrobywać łyżeczką (guzy sposobem B r u n s a)⁴⁷, I/46 *Blutleere, künstliche*. (E s m a r c h)⁴⁸). * zniepokrwienie sztuczne).

⁴⁴ Paweł Broca (1824–1880) anatom, chirurg i antropolog francuski. Zob. np. Seyda 1973, s. 303; Szumowski 2008, s. 583.

⁴⁵ Piotr Ernest Bazin (1807–1878) – wybitny dermatolog z drugiej połowy XIX wieku. Zob. np. Seyda 1973, s. 346.

⁴⁶ Zob. np. Wróblewski 2019, ss. 254–257; Sawicki 2018.

⁴⁷ Wiktor Bruns (1812–1883) – profesor chirurgii w Tybindze. Zob. np. Seyda 1973, s. 321; Szumowski 2008, s. 596.

⁴⁸ Fryderyk Esmarch (1823–1908) – niemiecki chirurgii i okulista. „Zastosował on uciskowe niedokrwienie za pomocą opasek elastycznych lub rurki gumowej

5. Podsumowanie

Najważniejszy medyczny leksykon XIX wieku z polską terminologią medyczną – *Słownik terminologii lekarskiej polskiej* z 1881 roku – będący rezultatem wielu lat pracy (od połowy lat 70. XIX stulecia) przede wszystkim lekarzy z Krakowa i (w mniejszym stopniu) przedstawicieli innych ośrodków – jest bogatym i dotąd niewyczerpanym źródłem do badań nie tylko historycznojęzykowych i z zakresu historii terminologii, lecz także do badań obcych terminologii medycznych oraz polskich terminologii innych działów nauki, których obecności ich przedstawiciele mogliby się nie spodziewać w materiale tego leksykonu (np. prawo). Jak pokazuje przypadek polskiej terminologii chemicznej, można w *Słowniku...* również znaleźć brakujące ogniwo w rozwoju danej terminologii.

Wśród najważniejszych wniosków dotąd podjętych badań nad leksyką *Słownika terminologii lekarskiej polskiej* są te o zdecydowanej rodzimowości polskiej terminologii medycznej końca XIX stulecia oraz znacznej jej synonimiczności i nieco mniejszej polisemiczności.

Słownik terminologii lekarskiej polskiej jako częściowo propozycja terminologiczna (na czasy, kiedy Polska odzyska niepodległość), a więc niejako również teoretyczna, umożliwia formułowanie uwag uogólniających, stanowiących kolejne części teorii terminu. Stąd możliwa była między innymi rekonstrukcja koncepcji „idealnego terminu”.

Porównania rezultatów badań nad polską terminologią ze *Słownikiem...* z 1881 roku oraz zarówno okresów wcześniejszych (XVI stulecia), jak i późniejszych (początek XX wieku), pozwoliły wyciągnąć także inne ważne wnioski: po pierwsze, o synonimii terminologicznej jako cenie stałej terminologii jednak o różnym nasileniu w zależności od etapu jej rozwoju; po drugie, o synonimii wykazującej znaczną trwałość (utrzymuje się przez stulecia na podobnym poziomie), mimo zachodzących w niej zmian ilościowych, a przede wszystkim – jakościowych, które tylko stwarzają pozory jej eliminacji przez wieki; po trzecie, o polisemii terminologicznej również ciągle obecnej w terminologii, ale na dużo mniejszą skalę; po czwarte, synonimia i polisemia terminologiczna

(krępulca), co pozwalało na wykonywanie zabiegu np. na kończynach bez utraty krwi oraz w bezkrwawym polu operacyjnym” (Seyda 1973, s. 298). Zob. też np. Szumowski 2008, s. 575.

nie tylko występują obok siebie w terminologii różnych okresów, lecz także w pewnym stopniu (w zależności od epoki) wręcz się przenikają.

Te wnioski z dotychczasowych analiz historycznojęzykowych wskazują z jednej strony kierunek (co starano się pokazać w artykule) dalszych analiz, z drugiej – zupełnie nowych badań, również dla specjalistów z innych dziedzin nauki niż historycy języka polskiego.

BIBLIOGRAFIA

- Bąk, Mieczysław 1984: *Powstanie i rozwój polskiej terminologii nauk ścisłych*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Bielicki, Tadeusz; Krupiński Tadeusz; Strzałko Jan 1987 [wyd. 1989]: Historia antropologii w Polsce. *Przegląd Antropologiczny* 53 (1–2), ss. 3–28.
- Biniewicz, Jerzy 1992: *Rozwój polskiej terminologii chemii nieorganicznej*. Opole: WSP.
- Biniewicz, Jerzy 1998: Narodziny polskiej terminologii nauk ścisłych. [W:] *Słowo i czas*. Red. Stanisław Gajda, Anna Pietryga. Opole: Wydawnictwo TIT, ss. 217–226.
- Biniewicz, Jerzy 2002: *Kształtowanie się polskiego języka nauk matematyczno-przyrodniczych*. Opole: Uniwersytet Opolski.
- Bojczuk, Hanna 2005: Kronika Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego w latach 1820–1951. [W:] *Towarzystwo Lekarskie Warszawskie 1820–2005, cz. 1: 1820–1917*. Red. Zofia Podgórska-Klawe. Warszawa: Towarzystwo Lekarskie Warszawskie, ss. 111–356.
- Browicz, Tadeusz; Ciechanowski, Stanisław; Domański, Stanisław; Kryński, Leon 1905: *Słownik lekarski polski*. Kraków: Towarzystwo Lekarskie Krakowskie, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Gajda, Stanisław 1976: *Rozwój polskiej terminologii górniczej*, Opole: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Giedroyc, Franciszek 1919: Jak się rozwijało mianownictwo lekarskie polskie. *Gazeta Lekarska* 53, nr 19, ss. 220–224, nr 20, ss. 237–242, nr 21, ss. 254–259.
- Gostkowska, Kaja 2015: *Język – kultura – technologia. Rozwój polskiej i francuskiej terminologii biomedycznej*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Grodziński, Eugeniusz 1986: Wieloznaczność terminów filozoficznych. *Poradnik Językowy* (1), ss. 15–24.
- Grodziński, Eugeniusz 1988: Wieloznaczność terminów filozoficznych. [W:] *II Spotkania językoznawcze. W kręgu semazjologii, leksykologii i terminologii*, Opole-Szczydrzyk 12-13 IX 1986 r. Red. Stanisław Kochman, Opole: WSP, ss. 111–116.

- Jadacka, Hanna 1976: *Termin techniczny – pojęcie, budowa, poprawność*, Warszawa: Wydawnictwa Czasopism Technicznych NOT.
- Janikowski, Stanisław; Oettinger, Józef; Kremer, Aleksander 1881: *Słownik terminologii lekarskiej polskiej*, Kraków: Towarzystwo Lekarskie Krakowskie.
- Jankowiak, Lucyna Agnieszka 2005: *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza*. t. 1: *Początki polskiej renesansowej terminologii medycznej*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Jankowiak, Lucyna Agnieszka 2011a: Polskie słownictwo medyczne w drugiej połowie XIX wieku oraz na przełomie XIX i XX wieku. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 10, ss. 97–109.
- Jankowiak, Lucyna Agnieszka 2011b: Synonimia w polskiej terminologii medycznej przełomu XIX i XX wieku. Rekonesans. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 46, ss. 17–41.
- Jankowiak, Lucyna Agnieszka 2014: Udział medycznych terminów zapożyczonych w XIX-wiecznych synonimach głównych (na materiale nazw chorób ze Słownika terminologii lekarskiej polskiej). *Linguistica Copernicana* 11/2014, ss. 159–167. DOI: [10.12775/LinCop.2014.043](https://doi.org/10.12775/LinCop.2014.043).
- Jankowiak, Lucyna Agnieszka 2015a: *Synonimia w polskiej terminologii medycznej drugiej połowy XIX wieku (na podstawie Słownika terminologii lekarskiej polskiej z 1881 roku)*. Warszawa: Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Fundacja Sławistyczna.
- Jankowiak, Lucyna Agnieszka 2015b: Koncepcja idealnego terminu w świetle Słownika terminologii lekarskiej polskiej z 1881 roku. *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza* 22 (42), nr 1, ss. 81–89. DOI: [10.14746/pspsj.2015.22.1.5](https://doi.org/10.14746/pspsj.2015.22.1.5)
- Jankowiak, Lucyna Agnieszka 2015c: Budowa synonimów głównych w polskiej terminologii medycznej drugiej połowy XIX wieku. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 14, ss. 367–390. DOI: [10.18276/sj.2015.14-23](https://doi.org/10.18276/sj.2015.14-23).
- Jankowiak, Lucyna Agnieszka 2016: Kilka uwag o polskiej terminologii chemicznej drugiej połowy XIX wieku. *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza* 23 (43), nr 2, ss. 53–68. DOI: [10.14746/pspsj.2016.23.2.4](https://doi.org/10.14746/pspsj.2016.23.2.4).
- Jankowiak, Lucyna Agnieszka 2018a: Odchodzenie synonimii z terminologii – na przykładzie polskiej terminologii medycznej przełomu XIX i XX wieku. *Linguistica Copernicana* nr 15, ss. 227–243. DOI: [10.12775/LinCop.2018.014](https://doi.org/10.12775/LinCop.2018.014).
- Jankowiak, Lucyna Agnieszka 2018b: Trwałość idealnego terminu na przykładzie polskiej terminologii medycznej przełomu XIX i XX wieku. [W:] *Filologia jako porządkowanie chaosu. Studia nad językiem i tekstem. Ad honorem Professoris*

Marci Cybulski. Red. Ewa Woźniak i Anna Lenartowicz-Zagrodnej. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, ss. 89–102.

Jankowiak, Lucyna Agnieszka 2019: Trwałość synonimii w polskiej terminologii medycznej przelomu XIX i XX wieku. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 54. DOI: [10.11649/sfps.1727](https://doi.org/10.11649/sfps.1727).

Jankowiak, Lucyna Agnieszka 2020a: Polisemia w polskiej terminologii medycznej. Rekonesans. [W:] *Verba multiplicia veritas una. Prace dedykowane Profesor Alicji Pihań-Kijasowej*. Red. Tomasz Lisowski, Paulina Michalska-Górecka, Jolanta Migdał, Agnieszka Piotrowska-Wojaczyk, Andrzej Sieradzki, Poznań: Wydawnictwo PSP, t. 1, ss. 185–202.

Jankowiak, Lucyna Agnieszka 2020b: Jeszcze o XVI-wiecznych synonimach padaczki. [W:] *Fizyczne aspekty ludzkiego życia i ich odzwierciedlenie w języku i literaturze*. Red. Leonarda Mariak, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, ss. 67–76;

Jankowiak, Lucyna Agnieszka 2021: O nazwach padaczki w polszczyźnie XIX wieku. *Poradnik Językowy*, z. 8, ss. 84–101. DOI: [10.33896/PorJ.2021.8.6](https://doi.org/10.33896/PorJ.2021.8.6).

Jankowiak, Lucyna Agnieszka 2022: Udział regionów w tworzeniu polskiej terminologii medycznej drugiej połowy XIX wieku. *Język Polski*, z. 1, ss. 93–107. DOI: [10.31286/JP.01007](https://doi.org/10.31286/JP.01007).

Kacprzak, Alicja 2000: *Terminologie medicale française et polonaise. Analyse formelle et sémantique*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Majer, Józef; Skobel, Fryderyk 1838: *Słownik anatomiczno-fizjologiczny*, Kraków: Tłocznia Stanisława Gieszkowskiego.

Majer, Józef; Skobel, Fryderyk 1842: *Niemiecko-polski słownik wyrazów lekarskich*, Kraków: Nakładem i Drukiem Daniela Edwarda Friedleina.

Michalski, Jerzy 1977: Warunki rozwoju nauki polskiej w latach 1795–1862. [W:] *Historia nauki polskiej*. Red. Bogdan Suchodolski, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, t. 3: 1795–1862, ss. 3–351.

Mierzecki, Roman 1988: *Rozwój polskiej terminologii chemicznej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Musiolek-Choiński, Karin 1986: *Polskie nazwy chorób. Studium z terminologii medycznej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Nowak, Joanna 2021a: „Rasa czyli plemię”. Problemy z nomenklaturą u początku polskiej antropologii. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 56. DOI: [10.11649/sfps.2040](https://doi.org/10.11649/sfps.2040).

Nowak, Joanna 2021b: U początku kształtowania się na ziemiach polskich nowoczesnych nauk o człowieku i jego zróżnicowaniu „rasowym”. *Studia Historiae Scientiarum* 20, ss. 61–86. DOI: [10.4467/2543702XSHS.21.004.14035](https://doi.org/10.4467/2543702XSHS.21.004.14035).

- Ostrowska, Teresa 1967: Prasa medyczna XIX wieku. [W:] *Historia prasy polskiej a kształtowanie się kultury narodowej*. Red. Józef Skrzypek, Warszawa: PWN, ss. 207–218.
- Ostrowska, Teresa 1973: *Polskie czasopiśmiennictwo lekarskie w XIX wieku (1800–1900). Zarys historyczno-bibliograficzny*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Sawicki, Jerzy 2018: Kleist vs. Musschenbroek – trudna droga do prawdy. *Studia Historiae Scientiarum* 17, ss. 275–340. DOI: [10.4467/2543702XSHS.18.011.9331](https://doi.org/10.4467/2543702XSHS.18.011.9331).
- Seniów, Adrianna 2017: *Słownictwo psychologiczne we współczesnej polszczyźnie*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Seyda, Bronisław 1973: *Dzieje medycyny w zarysie*, wyd. 2 zmienione i poprawione. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich.
- Skobel, Fryderyk; Kremer, Aleksander, 1868: *Słownik łacińsko-polski wyrazów lekarskich*, Kraków: W Drukarni Wł. Jaworskiego.
- Słownik polszczyzny XVI wieku* 1966–2021. Red. Maria Renata Mayenowa, Franciszek Pępowski, Krzysztof Mrocewicz, t. 1–39, Wrocław, Warszawa: Zakład Narodowy In. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN; Instytut Badań Literackich PAN – Wydawnictwo.
- Steczko, Iwona 2002: Mietnica, kaduk, boża kaźń, czyli o nazwach epilepsji w polszczyźnie XV i XVI w. *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica* 1, ss. 387–401.
- Szumowski, Władysław 2008: *Historia medycyny filozoficznie ujeta*, Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki.
- Wierzbicki, Romuald 1924: Historia słownictwa lekarskiego polskiego. *Archivum Historii i Filozofii Medycyny* 1, ss. 52–70, 163–175, 308–325.
- Wróblewski, Andrzej Kajetan 2019: *Historia fizyki od czasów najdawniejszych do współczesności*, Warszawa: PWN.
- Wrzesińska, Katarzyna, 2021a: Zanim skryształizował się zakres badań, czyli o rozwoju nauk o człowieku i rasach ludzkich na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX wieku. *Studia Historiae Scientiarum* 20, ss. 31–59. DOI: [10.4467/2543702XSHS.21.003.14034](https://doi.org/10.4467/2543702XSHS.21.003.14034).
- Wrzesińska, Katarzyna 2021b: Termin rasa i jego synonimy w polskiej refleksji naukowej i popularnonaukowej w latach 1864–1918. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 56. DOI: [10.11649/sfps.2041](https://doi.org/10.11649/sfps.2041).
- Wysocka, Felicja 1980: *Polska terminologia lekarska do roku 1838*, t. 1: *Anatomia. Proste prymarne nazwy nie motywowane*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Wysocka, Felicja 1994: *Polska terminologia lekarska do roku 1838*, t. 2: *Anatomia. Jednonyrazowe nazwy motywowane*. Wrocław: Instytut Języka Polskiego.

- Wysocka, Felicja 2002: Rola Józefa Majera w polskiej leksykografii i leksykologii. [W:] *Józef Majer 1808–1899. Materiały z Posiedzenia Naukowego PAU w dniu 19 listopada 1999 r.* Red. Rita Majkowska. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, ss. 57–101.
- Wysocka, Felicja 2007: *Polska terminologia lekarska do roku 1838*, t. 3: *Anatomia. Nazwy dwumyrazowe*. Kraków: Wydawnictwo Lexis.
- Wysocka, Felicja 2013: *Polska terminologia lekarska do roku 1838*, t. 4: *Anatomia. Nazwy wielomylne*. Kraków: Wydawnictwo Lexis.
- Zamachowska, Monika 2006: Związki Towarzystwa Lekarskiego Krakowskiego z Wydziałem Lekarskim. [W:] *Towarzystwo Lekarskie Krakowskie. Księga Jubileuszowa*. Red. Igor Gościński, Aleksander B. Skotnicki, Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne, Oficyna Wydawnicza AFM, ss. 23–29.